

ОСЛОБАЂАЊЕ ДАНИЛОВГРАДА, СПУЖА И ПОДГОРИЦЕ

Послије ослобођења Цетиња и Ријеке Црнојевића, 2. батаљон 359. пука задржан је на Леперићу, да би, заједно са четницима, затворио тјеснац сјевероисточно од Рваша, а 222. физилирски батаљон и 86. батаљон „црних кошуља“ у висини Г. Кокота. Шеснаестог новембра у Рваше је пристигао 1. батаљон Ловћенског одреда и већ сјутрадан предузео напад на Леперик. Напад није успио. Пошто је тога дана у Рваше пристигао 1. батаљон 10. бригаде, за 18. новембар су припремали напад оба ова батаљона. Испоставило се, међутим, да је непријатељ у току ноћи напустио Леперић, као и Барутану. У ствари, 2. батаљон 359. пука, 222. физилирски батаљон и 86. батаљон талијанских фашиста скинути су са ових положаја и преко Подгорице упућени за Даниловград, а на положаје у висини Г. Кокота привучен је ојачани ваздухопловни батаљон, група „Вагнер“.¹ Први батаљон Ловћенског одреда, са Звјеринца и из Лијешња, организовао је напад на Кокоте и Вељу страну 19. новембра. Послије вишечасовне борбе одбацио је непријатеља са Веље стране. Заплијенио је нешто наоружања и опреме, али је имао 3 мртва и 9 рањених бораца.

Непријатељ се није мирио са губитком овако значајног положаја, већ је сјутрадан противнападом одбацио дјелове Ловћенског одреда не само са Веље стране него и са Вељег врха (218), јужно од Г. Кокота, са Звјеринца и из Лијешња. Када је, 20. октобра, пристигао 1. батаљон 10. бригаде, одмах је ангажован према Звјеринцу и Лијешњу, док је 1. батаљон Ловћенског одреда помјерен према Вељем врху, а један батаљон Зетског одреда, на лијевом крилу, према Попратници и Штецима. Њиховим нападом непријатељ је одбачен из Лијешња, са Звјеринца и са Веље стране, али се и даље чврсто држао на Г. Кокотима, користећи истакнуте тачке - Богомољу (триг. 253) и брдо Пардус (к. 241), према Штецима. Са тих добро утврђених тачака Њемци су до краја новембра одбили још три напада партизана: 22, 25 и 29. новембра. У овом задањем, умјесто батаљона 10. црногорске бригаде, који су упућени ка Даниловграду, судјеловао је 1. батаљон 1. бокелске бригаде.

Крајем новембра је и 3. батаљон 1. бокелске бригаде, из Будве, преко Цетиња и Чева, упућен за Пјешивце. У селу Милојевићима је задржан неколико дана на одмору. Трећег децембра је и 1. батаљон ове бригаде повучен у Друшиће, 2-ги је из Улциња и са Бојане повучен у Будву, па у Ријеку Црнојевића, јер је тих дана главнина бригаде требало да се ангажује у Бјелопавлићима. Само је 4. батаљон преко Владимира и Печурица упућен за Скадар, одакле је требало да продужи за Тузи и Подгорицу. Међутим, последије краћег задржавања у Скадру,

11

Бем, Дневник, биљешка за 18. новембар. Бем, додуше, овдје не помиње физилирски батаљон нити талијанске фашисте, али се они јављају међу њемачким јединицама код Даниловграда.

враћен је у Бар, Владимир и Улцињ, јер је Врховни штаб инсистирао да се „не завлачи у Албанију“.²

Од 26. новембра 1944. на положајима према Даниловграду није било значајнијих дејстава. Обострана артиљеријска ватра отворана је углавном ради узнемиравања противника а и повремени испади пјешадије предузимани су из истих разлога. Снаге ПОГ-а, 6. и 10. бригада, нијесу биле у стању да организују одсудније нападе, па су Њемци своје утврђене положаје могли да бране и ослабљеним снагама. Због тога, као и због погоршања ситуације у долини Мораче, 5. пролетерска бригада није пребацивана ка Даниловграду, већ је и њен 1. батаљон 30. новембра упућен у Пипере на линију Стијена-Радеће, да би затворио правце од Казновице и Вежешника.

Команда њемачке Групе армија „Е“, већ 28. новембра упозорила је команду 21. брдског армијског корпуса да су партизанске снаге сазнале за намјеру овог корпуса да нови покушај пробоја учини ка Матешеву. Партизани на том правцу још немају довољно снага, али могу да их доведу преко аеродрома у Беранама. Сем тога рачунати с појачаним нападима од Даниловграда и јужно од Подгорице. У вези с тим наредила је да 21. корпус појача нападе, како би што прије заузео Вјетерник и Матешево, да би главнином снага могао да пређе у „збијени пробој“ преко Колашина и Мојковца за Беране и Бијело Поље. Упоредо с тим треба организовати одвајање од партизанских снага у рејону Даниловграда и Подгорице. Команди 91. корпуса је наређено да што прије, а најкасније до 30. новембра, са главнином 22. дивизије крене од Пријеполја преко Бродарева и Бијелог Поља и осигура пут „према истоку“ тиме што ће овладати раскрсницом путева југоисточно од Бијлог Поља, ради обезбјеђења прихвата 21. брдског корпуса. Тај продор је требало подржати испадом мање групе од Пљеваља ка Шаховићима. Послије тако предвиђеног прихвата, моторизовани дјелови 21. корпуса требало је да се пребаце преко Пријеполја за Вишеград, а пјешадијски преко Пљеваља и Горажда за Рогатицу.³ Тиме је у ствари потпуно измијењен првобитни план о упућивању 21. корпуса у рејон Мостара.

Због потребе јачања снага 3. дивизије у долини Мораче, 1. батаљон 5. бригаде и сусједни му 3. батаљон, 2. децембра су пребачени из Пипера нешто сјеверније, па је штаб 2. корпуса наредио да на њихово мјесто ПОГ упути један свој батаљон. Тако је наредног дана 3. батаљон 6. бригаде, предао своје положаје 3. батаљону 1. бокелске бригаде, па се преко Кујаве, Ржишта, Доњих Рсојевића, Јовановића, Сретње и Копилја пребацио у Ожеге. Пошто је смијенио 1. батаљон 5. бригаде на линији Стијена-Петровићи-Свиба, сам је затворио правце од Вежешника и с. Мрка ка унутрашњости Пипера. На тим положајима се задржао недјељу дана. За то вријеме стално је био изложен ватри њемачке артиљерије, а повремено је одбијао испале њемачке пјешадије и четника, у ствари бочних обезбјеђујућих дјелова колоне која је наступала ка

² Д. Живковић, *Прва бокелска*, 129; Н. Јовићевић, н. д., 654, 655; Зборник докумената, III, 8, 135, Релација ЈПовћенског одреда.

³ Зборник докумената, XII, 4, 175.

Братоножићима. Он је те нападе успјешно одбијао а и сам је сличним испадима гжежавао покрете непријатеља. Пошто је ове положаје предао 3. и 5. батаљону 10. црногорске бригаде, 10. децембра, упутио се преко Пипера и Лораче, да би је у Липову, прикључио главнини своје бригаде.⁴

Другог децембра Њемци су са фронта према 6. бригади повукли два ваздухопловна батаљона и упутили их 297. дивизији, преко Биоча, а 910. тврђавски 1 222. допунски батаљон организовали су одбрамбену „међулинију” у висини Зпужа. У вези с тим, напустили су рејон Фрутка, а фронт одбране тчешто жратили, од Курила, преко Тараша до Горице. Ту су имали од раније јако гвврђене положаје са којих су и даље успјешно одолијевали нападима дјелова 1риморске оперативне групе, све док је то безбједност њихове позадине у Чодгорици захтијевала. Сами, међутим, нијесу били у стању да предузму неку нападну акцију.

Због тога, као и због ситуације на правцу Матешева и Колашина, 5. децембра је штаб 2. корпуса наредио да се 6. црногорска бригада извуче са фронта у Бјелопавлићима и ангажује на новим задацима. Њене дотадашње положаје требало је да преузме 10. бригада, а положаје 10-те, главнина 1. Зокелске бригаде.

Смјена јединица извршена је ноћу уочи 6. децембра. Први батаљон 6. бригаде упутио се пјешке за Никшић, а одатле камионима преко Крнова и Шавника до села Мљетичка. Други и 4. батаљон укрцали су се у камионе у Богатићима, одакле је 2-ги за 1-им, преко Мљетичка, стигао на преноћиште у село Слатину, док је 4-ти превезен до Жабљака. Први и 2-ги су преко Тимара, Корита, Црвене греде и Вратла стигли у Липово. Први је развијен западно и угозападно од Колашина, а 2-ги је, 8. децембра, преко Бабљака, Требаљева, Зјеножета и Штитарице стигао у Подбишће. Ту је преузео положаје 3. батаљона 5. пролетерске бригаде, од Малог Препрана (к. 1057) до Боровичког крша (к. 1015). Четврти је од Жабљака такође пјешке, кренуо преко Сињавине и зангИио / Шараначким колибама. Сјутрадан је прешао Тару, у Ђавољим Лазима. Насгупајући даље ка Мојковцу, заузео је положаје источно од села Прошћења, са зслонцем на узвишење Градац. Пошто је тих дана 3. батаљон још био у Пиперима, бригада се нашла веома развучена. Њени батаљони су затим цејствовали по непријатељевим колонама у повлачењу потпуно самостално, без међусобне везе и ослонца једног на други.⁵

По извршеној смјени у Бјелопавлићима, 10. црногорска бригада посјела је пинију Ржишта-Обадов бријег-Фрутак-Слап-Јовановићи-Слатина, а 1. бокелска бригада положаје 10. бригаде на сјевероисточним падинама Гарча, од Плана до В. Загреде. На В. Загреди су се поново биле учврстиле њемачке снаге. Када је

4

Дневник 3. батаљона 6. бригаде; Саво Радовић, *Од Обадовог бријега до Колашина, Шеста бригада*, 697, 698.

5

Зборник докумената, III, 300, Заповијест штаба 6. бригаде; Дневник 2. и Дневник 3. батаљона 6. бригаде; С. Радовић, н. чл., 697-700; Ананије Петровић *Удар у њемачки бок код Колашина* и Момчило Ђикановић, *Борбе код Мојковца, Шеста бригада*, 722 и 718; Н. Јовићевић, н. д., 683; Бем, *Дневник, биљешка за 1. и 2. децембар 1944.*

3. батаљон 6. бригаде упућен за Липово, на његове положаје у Пиперима упућени су 3. и 5. батаљон 10. бригаде. Овај задњи је, од ослобођења Грахова био у Никшићу, на обезбјеђењу штаба 2. корпуса и пбкрајинских органа.

У Бјеловаплићима су тако остала само по три батаљона 1. бокелске и 10. црногорске бригаде. Они су тих дана имали само мањих сукоба и артиљеријских дуела с непријатељем. Батаљони 1. бокелске бригаде изводили су појединачне нападе: 3-ћи на Орју Луку, 2-ги на Орашје и 1-ви на Косови Луг, али ниједан није имао успеха. Тек 7. децембра 1. батаљон је овладао Ладовим дубом код Орашја, а 2-ги ни тога дана није успио да протјера Њемце из В. Загреде. Ипак, за 9. децембар припреман је заједнички напад дјелова ове двије бригаде на Даниловград. Међутим, пошто су 8. децембра потиснути са спољних положаја одбране, Њемци су у току ноћи напустили град. Наступање ка Спужу продружили су батаљони 10. бригаде лијевом, а бокелски батаљони десном обалом Зете. И једни и други су задржани снажном ватром испред Спужа и Новог Села. Раније постављене снаге на овој линији прихватиле су посаду Даниловграда, чије је људство, како Бем констатује у свом дневнику, стигло „малаксало и мокро до голе коже“. Само је један батаљон 10. бригаде успио да одсјече и уништи тридесетак њемачких војника из заштитнице.⁶

Борац 10. бригаде Драгољуб Раичевић записао је у својим сјећањима: „Дошли смо да Даниловграда. Све су куће разорене. Зјапе огромне рупе по зидовима и крововима, од удара авионских бомби и топовских граната. Свуда дјелови кућног намјештаја. Град је празан. Нигдје живе душе у њему. Дјелује као неки стари, давно изумрли град. Идемо даље... Мостови су разрушени. Вода надошла“.⁷

Вежешник и Казновица са сјевера, Спуж, Ново Село, Веље брдо и Кокоти са запада и Тузи са југоистока чинили су посљедне положаје спољне одбране Подгорице. На њима су још биле јаке њемачке заштитнице, које су везале знатне партизанске снаге и готово сву артиљерију 2. корпуса, коју није било могућно пребацити на правац према Колашину, гдје је у овој ситуацији била много потребнија.

Тринаестог децембра, по наређењу штаба 2. корпуса, два батаљона 10. бригаде (1. и 2) скинута су са положаја у Бјелопавлићима и упућени на Црногорско приморје, као посадне јединице. Они су истога дана укрцани у камионе, па преко Даниловграда, Чева и Цетиња упућени у Будву. Други је задржан у Кртолама.⁸ Истога дана наређено је и 9. црногорској бригади 3. дивизије да два своја батаљона из рејона Матешева, упути ка Подгорици, да би са сјевероистока судјеловала у нападу на овај град и на заштитницу 21. брдског корпуса. Овом промјеном су тренутно ослабљене партизанске снаге у рејону

6

Н. Јовићевић, н. д., 688; Д. Вујичић, н. чл., 310; Бем, наводи да су њемачке јединице код Даниловграда имале 4 мртва, 18 рањених и 28 несталих војника (Дневник, билешка за 11. децембар 1944).

7

Драгољуб Раичевић, „Покрет, X бригада, 205.

8

Саво Јанковић, „Од Загарача до Кртола, X бригада, 219.

Подгорице, јер су батаљони 10. бригаде нападали ноћу 13/14. децембра шири ејон Казновице, али без успјеха. Нападе дјелова 1. бокелске бригаде ка Спужу Новом Селу успоравале су и отежавале надошла Сушица и препреке које је непријатељ поставио и бранио, нарочито минска поља. Дјелови Ловћенског и етског одреда стално су нападали Г. Кокоте. Подржавала их је артиљерија, од оје је један вод био на Крњичкој каменици а једна (3-ћа) батерија у Буроњима. Само батерија из Буроња испалила је ка Кокотима 12. децембра 100, а 14. и 5. децембра по 80 граната.⁹

Због сталног притиска партизанских снага, штаб 21. брдског корпуса длучио је 15. децембра да повуче своје снаге са Горњих Кокота у висину Г. орице и Дајбаба, с обје стране Мораче, на око 5 км од Подгорице. У то су и . батаљон Зетског одреда и мањи дјелови 6. дивизије НОВ Албаније ослободили узи и наставили притисак ка Подгорици. Тако је настављено стезање обруча ко Подгорице са југозапада и југоистока. Батаљони 10. бригаде појачали су ритисак ка Казновици, Вуковићима и Мркама у Пиперима и (4. батаљон) ка исочици, сјеверозападно од Спужа. Прва бокелска бригада је искористила крдо ваца да направи пролаз у њемачком минском пољу, а онда изврши напад на јубо Село. Из неких зграда и из основне школе у селу, Њемци, талијански зашисти и четници, пружали су отпор, који је сломљен тек после вишечасовне орбе. По ослобођењу Новог Села два батаљона су продужила напад ка Вељем рду. Пошто је 4. батаљон 10. бригаде овладао Височицом, непријатељ је био ринућен да напусти Спуж, 16. децембра.

Трећи батаљон 1. бокелске бригаде и дјелови Ловћенског одреда с Кокота, решили су Морачу код Ботуна и продружили напад ка Дајбабама. Овај успјех већали су главнина 3. батаљона 10. бригаде, овладавањем Казновицом и 5. атаљон са дијелом 3-ћег, ослобађањем села Церовица и Вуковићи.¹⁰

Батаљони 9. бригаде пристигли су 16. децембра у Орахово, у Кучима, на уту за Подгорицу.

Непријатељ је журио са извлачењем заштитничких дјелова из рејона Подгорице, рушећи за собом све што је до тада остало непорушено, нарочито 10стове. Током 17. децембра њемачке снаге су извучене из града, на линију 10мишићи-- Горица, али су упорно браниле Везиров мост на Морачи, док се не овуку дјелови са В. и М. брда, које су потискивали 1. и 2. батаљон 1. бокелске бригаде, а исто тако и зграду гимназије и електричне централе. Артиљерија 2. корпуса је стално пратила и успјешно подржавала нападе партизанских јединица. 17. децембра каже: „При одбрани од непријатељевих напада сјеверозападно и источно од Подгорице тучени смо јаком артиљеријском ватром". Дјелови 2. дивизиона привучени су 16. децембра на Г. Кокоте, одакле су ефикасно дејствовали по непријатељским снагама у Горњој Горици и Дајбабама. У ствари,

Зборник докумената, III, 10, 140, Операцијски дневник 2. дивизиона Артиљеријске групе 2. корпуса.

Штаб 2. корпуса је тога дана уписао у свој операцијски дневник да је ПОГ разбила њемачке заштитнице на положајима Спуж, Веље брдо, Г. Кокоти и гони непријатеља ка Подгорици и Рогамима. „На бојном пољу непријатељ је оставио око 150 мртвих. Рањених је било много више", (биљешка за 16. децембар 1944). Подаци о губицима су, свакако били претјерани.

дјелови Лов-ћенског одреда и 1. бокелске бригаде су 18. децембра без борбе упали у подгоричку Стару Варош и избили на Рибницу, а по преласку ове рјечице задржани су пред зградом електричне централе. Увече су и батаљони 9. бригаде припремали напад на Горицу, са сјевероисточне стране, а пошто су савладали отпор на Вељем и Малом брду, пристигли су и 1. и 2. батаљон 1. бокелске бригаде. Међутим, не сачекавши ни да се повуку сви њихови дјелови, Њемци су порушили Везиров мост ноћу 18/19. децембра и повукли се из Подгорице, прије него што су партизанске јединице стигле до Горице. Тако је 19. децембра био слободан град, који, бар што се тиче грађевина, више није ни постајао. Био је сасвим порушен од бесмислених савезничких бомбардовања, која одавно више нијесу могла нашкодити непријатељу, али и од рушилачких дејстава непријатељских јединица, које су свој бијес поражених искаљивали на недужном народу и свему што би том народу могло да користи. Дошавши у овај град, још 28. новембра, мајор Бем је уписао у свој дневник: „Варош Подгорица која је раније имала 10.000 становника, потпуно је разорена, ниједна кућа није више читава“. За зграду гимназије каже да је „раније била угледна масивна грађевина, а сада напола уништена. У њеном је партеру и подруму био смјештен ешелон за снабдијевање“. А аутори монографије 9. црногорске бригаде о томе кажу: „Уласком у Подорицу све јединице које су учествовале у ослобођењу овога града наишле су на пустош. На цијелом градском подручју није се чуло ни видјело живо биће. Уплашено становништво није се појављивало. Тек негдје око 9 сати чули су се гласови дјеце. Дјеца су почела извиривати из пећина са обала Мораче и Рибнице, сумњичаво осматрајући, па кад су препознали партизане, почели су довикивати своје повицима: „Партизани, партизани!“ Тада је из пећина нагрнуо народ, већином старци, жене и дјеца. Настало је неописиво одушевљење.¹¹ Ратко Парезанин је писао да од Подгорице „скоро ни трага остало није... Говорило се да је Подгорица била узета као неки објект на коме се вежбају недоучени авијатичари“.¹²

Иако нијесу посебно организовали садејство, дјелови Приморске оперативне групе и 9.бригаде 3. дивизије су, ипак добро синхрозовале своје напоре у рејону Подгорице. Једновременим приближавањем граду са различитих страна, натјерали су Њемце да убрзају своје повлачење. Њемци су намјеравали да организују нову запречну линију у висини Завале. Тако су се већ 19. новембра

11

Станко Влаховић, Миодраг Мићо Селић, IX, црногорска народноослободилачка бригада, Титоград, 1987, 173.

12

Р. Парезанин, н. д., 25. Парезанин иначе наводи ријечи свога шефа Димитрија Љотића, да Тито не тражи војску од Енглеза и Американаца, већ само оружје, храну и опрему и бомбардовање наших градова, чиме изазивају огорчење народа против себе. Совјети нијесу бомбардовали ни један наш град (исто, 14, 15).

Овдје ваља подсјетити да је 26. децембра врховни командант Тито забранио да се бомбардује Загреб. При том је напоменуо да је неколико наших градова „без неке нарочите војничке користи“ упропашћено савезничким бомбардовањем. Генералштаб ЈА, 12. априла 1945, такође није одобрио савезничким средоземним ваздухопловним снагама да бомбардују градове на сјеверозападу Југославије, већ само неколико мостова и вијадукта на главним саобраћајницима. И тада је речено: „Ми морамо водити строго рачуна о заштити нашег становништва и наших градова“ (Зборник докумената, II, 14, 501 и 15, 505).

Када су били у питању неки градови у Црној Гори и Србији, такве бриге, нажалост, није било.

»вукли на линију Вежешник-Биоче, пошто су претходно порушили мост на локовцу.

У борбама око Подгорице, како наводи штаб 2. корпуса према **извјешпају ЗГ-а**, непријатељ је имао 250 војника избачених из строја. **Заплијењено је: 4 Јарца**", 15 аутомбила, већа количина разне муниције, три слагалишта **хране**, 100 'ради нафте и бензина, а уништено је око 200 камиона.¹³

Борбе на правцу Подгорица-Колашин-Бијело Поље

Када је одлучено да се нови покушај пробоја њемачког 21. брдског ам-1јског корпуса организује од Подгорице, преко Биоча, Матешева и **Колашвша**, Главнина 5. пролетерске бригаде 3. дивизије затварала је тај **правац** сјеверно и евероисточно од Подгорице. Седма омладинска бригада „Будо **Томовић**“⁵ ове лвизије, налазила се јужно од комуникације Нови Пазар - Сјеница, а **9. бршгада**, а **1. бригадом** талијанске дивизије „Гарибалди“, припремала се за напад т утин, а блокирала је комуникацију Пећ - Чакор - Андријевица.

Још 22. новембра, њемачки дјелови: 1. батаљон 523. пука и 297. физилисршм атаљон, уз подршку тенкова и артиљерије, одбацили су 2. и 3. **батаљон** 51 ригаде са линије Рогами - Завала - Смоковац - Златица и **продужили ка Биочу**. атаљони 5. бригаде поставили су се бочно према непријатељу: 3. **батагшм** у 1иперима, а 2-ги у Кучима, на линији Цварин-Купусца-Раће. **Источно од овш** адњег налазио се 4. батаљон 5. бригаде, а још даље, од албанске границе, 3.. атаљон Зетског одреда.

Наредних дана Њемци су прешли Морачу, организовали **мостобран и прикс** упили изради новог моста на мјесто раније порушеног. **Истовремено** су ивлачили снаге из позадине, бочно се обезбјеђивали притиском од **Вежешшжа** а Стијени Пиперској и Г. Мркама и продором на Косор, у Кучима. Пета бригада з преко Мале ријеке у Братоножиће упутила само свој 2. батаљон. **Тек 27.** 10вембра на тај правац је пристигао и 2. батаљон 9. бригаде. Главнина 9. бригаде пућена је у Куче. Седма бригада, пак, тих дана привучена је у Рожај.

Главнина 5. и 9. бригаде организовале су напад на истурене њемачке уелове у долини Мораче и на сусједне положаје у Кучима и Пилерима. У том 1ападу, који је почео ноћу 28/29. новембра и настављен сјутрадан, само је 9. >ригада у Кучима имала нешто успјеха. На осталим правцима међутим, Њемци :у одбранили достигнуту линију у захвату комуникације ка Вјетарнику и чак 1родужили напад, настоје1пи да обићу, са истока и запада, село Пелев Бријег. 1ошто је сад већ постала јасна непријатељева намјера о пробоју ка Колашину, са Вјетарнику је упућен 4. батаљон 5. бригаде, а затим и 1. батаљон 9. бригаде,

3

Дневник 2. корпуса, биљешка за 19. децембар 1944.

Нијесмо пронашли тај извјештај ПОГ-а, али нам подаци о губицима изгледају претјераним.

Никола Живковић, *Ослобођење Даниловграда*; **Стево Ковачевић**, *Град порушен али слободан*; **Драга Костић**, *Видова упорносг*; **Душан Пејаковић**, *Борбе на положајима код Доњег Загарча*; **Новица Миковић**, *Креви Гарач*; **М. Н. Загарачки** *окршаји*; **Васо Ђукановић**, *Борбе 1. батаљона за ослобођење Даниловграда и Подгорице*; **Саво П. Јанковић**, *Од Загарача до Кртола*; **Ђуро Вукичевић**, *Борбе на Садјавцу*; **Михаило Тодоровић**, *Од Подгорице до Биоча*, **Х бригада 189-224**; **С. Влаховић**, **М. Селић**, н. д., 172-180.

док је 1. батаљон 5. бригаде, из Бјелопавлића, пребачен у Пипере. Стално јачајући своје снаге на правцу главног удара, привлачењем дјелова 297. дивизије, и скидањем дјелова са фронта код Даниловграда и Подгорице, непријатељ је 30. новембра избио на висове сјеверно од села Кисјелице и даље на запад, у тој висини, до лијеве обале Мораче. Сад су према њемачким снагама у Пиперима, на линији Стијена-Г. Мрке, били 1. и 3. батаљон 5. бригаде, на правцу према Вјетарнику 2. и 4. батаљон 5. бригаде и 1. и 2. батаљон 9. бригаде. У Кучима, без велике потребе, остављени су 3. и 4. батаљон 9. бригаде и 3. батаљон Зетског одреда. Батаљоне на правцу Вјетарника подржавала су два брдска топа артиљерије 2. корпуса.

Мада су снаге на обезбјеђивању бокова, у Кучима и Пиперима биле сразмјерно јаке, на штету одбране главног правца, ипак је непријатељу пружан снажан отпор, а његов непосредни циљ, овлађивање Вјетарником, био је још далеко. Издужене колоне од Подгорице до Братоножића, нарочито на лијевој обали Мораче, биле су изложене јакој ватри партизанске авијације. Брзину непријатељевог наступања умањивале су разрушене дионице пута и стални противнапади партизанских јединица. Али, иако су Њемци због свега тога трпјели велике губитке, ипак су испољавали крајњу упорност, јер је пробој на овоме, њима једино преосталом правцу, представљао питање живота или смрти. Због тога ни поновни противнапад дјелова 3. дивизије, ноћу 1/2. децембра, није донио неко помјерање на фронту.

Двадесет деветог новембра штаб 3. дивизије наредио је да се два батаљона 7. омладинске бригаде пребаце из Рожаја, преко Берана за Лијеву Ријеку, у резерву 5. пролетерске бригаде. Међутим, тек што су ти батаљони сјутрадан стигли у Беране, предњи дијелови њемачке 22. дивизије појавили су се у Бродареву. Због тога је наређено да се ови батаљони умјесто за Лијеву Ријеку упуте за Бијело Поље. Сјутрадан је тамо упућена читава 7. бригада.

Непријатељев напад на Вјетарник ни 2. децембра није успио. Али, изложени снажном притиску, а нарочито ватри артиљерије, минобацача и многобројног аутоматског оружја, дјелови 3. дивизије су ноћу 2/3. децембар напустили Пелев Бријег и повукли се ка гребену Вјетарника. Дио снага су задржали, на лијевом крилу, нешто јужније, у рејону с. Сеоштице. Сјутрадан су Њемцима помагали четници Павла Ђуришића, нападајући из позадине дјелове 3. дивизије. Тако је, под притиском с фронта и из позадине, 4. децембра напуштено село Бољесестра, па су се Њемци приближили самом гребену Вјетарника. Покушаји дјелова 5. и 9. бригаде да задрже њемачке снаге, бочним ударима са Антошевца (триг. 1283), Камене главе (к. 1262) и Вучјег крша (к. 1166) нијесу имали успеха. Стога су се 1, 2. и 5. батаљон 5. бригаде повукли на линију села Душке-Птич-Кркор, а батаљони 9. бригаде на линију с. Јаблан-с. Губеринићи-Веруша, постављајући се тако бочно према комуникацији ка Матешеву. Непријатељ је стално нападао свјежим снагама, смјењујући своје јединице у првој линији, док су партизански батаљони, без икакве смјене стално били на положајима. Оскудијевали су готово у свему, док је непријатељ и у том погледу био у значајној предности. А,

очекујући помоћ од Бијелог Поља, он је појачавао нападе, видећи у овом продору једину могућност да се спасе.

Пошто је падом Вјетарника било јасно да се продор непријатеља не може спријечити, Врховни штаб је сугерисао штабу 2. корпуса да 3. дивизија одустане од фронталне одбране, већ да се ограничи на бочна дејства којима би њемачким снагама наносила што више губитака, а сама чувала своју живу силу.¹⁴

Тако је непријатељ 5. децембра овладао рејоном села Птич, а своје моторизоване дјелове спустио у Лијеву Ријеку. Батаљони 5. бригаде посјели су линију Лопате-Тузи, а батаљони 9. бригаде су се развили од Веруше до Хана Гаранчића, да би рушили објекте на путу и бочно нападали непријатеља око тих објеката. Па ипак, наредног дана непријатељ се пробио преко Хана Гаранчића и стигао до испред села Пајковог Вира. Кад су тога дана пристигли 1. и 3. батаљон 5. бригаде из Пипера, 1-ви је упућен у Матешево а 3. ка Мојковцу. Осмог децембра Њемци су поново смијенили трупе у првој линији и продужили напад преко Пајковог Вира. Сјутрадан су стигли у Јабуку, 10. децембра у село Јасен, а 11. децембра у Матешево. Њихове покрете су донекле успоравали радови на оправци пута, гдје су, поред рушења којег су вршиле наше јединице, и одрони, усљед јаких киша, стално погоршавали услове саобраћаја. А стални напади дјелова 5. и 9. бригаде отежавали су и покрете њемачких јединица и њихове радове на оправци путева. Али и ове партизанске јединице су морале да одбијају поједине испаде непријатељских јединца. Тек 13. децембра Њемци су форсирани Дрцку ријеку и, послје дводневних борби, 15. децембра стигли предњим дјеловима у Колашин.

Краћим задржавањем у Матешеву Њемци су довели у недоумицу штаб 3. дивизије о својим даљим намјерама. Неизвјесно је, наиме, било да ли ће продужити за Колашин, или преко Трешњевика и Андријевице кренути за Беране. За штаб 3. дивизије овај други правац био је посебно осјетљив, због тога што су у Беранама били штаб дивизије, болница и друге позадинске установе, са залихама хране и опремом добијеном савезничким пошилима, што је било од животне важности за јединице дивизије. Да би све то обезбиједио, штаб дивизије поставио је 5. пролетерску бригаду сјеверно, а 9. бригаду јужно од пута Матешево-Трешњевик. А кад су њемачке снаге кренуле за Колашин, 5. бригада је пребачена на простор источно од пута Матешево-Колашин. Два батаљона 9. бригаде су и даље затварала пут ка Трешњеву, док су два упућена преко Андријевице и Врмоше за Куче, да би судјеловали у ослобађању Подгорице.

У међувремену 7. омладинска бригада се у околини Бијелог Поља нашла под снажним притиском главнине њемачке 22. пољске дивизије. Предњи дјелови ове дивизије нападали су сећ 2. децембра, на 2. и 3. батаљон 7. бригаде који су бранили Обров и Мушин крш, али су одбијени ка Бијелом Пољу. Тога дана су пристигли и 1. и 4. батаљон и посјели централни дио положаја бригаде, у рејону Равне Ријеке.

¹⁴

Радован Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, Београд, 1970, 389.

Њемци су наставили нападе и сљедећег дана. На Обров су извршили неколико узастопних напада, али је 3. батаљон сваки одбио. Други батаљон је после тешких борби морао да напусти Мушин крш и Церово, али их је противнападом наредне ноћи повратио. Иако је у овим борбама имао велике губитке.¹⁵ непријатељ није одустао од намере да пробије одбрану 7. бригаде. Али, претпостављајући да га фронтални напад не води успјеху, одлучио се за маневар, којим би одвукао главнину бригаде са комуникације Бијело Поље-Мојковац. Појачаним снагама успио је да одбаци 3. батаљон се Оброва на Градину, а наредне ноћи је, гуменим чамцима, код Затона, пребацио јаке снаге на лијеву обалу Лима, овладао Оштрељом и тако се нашао у позадини 1. и 4. батаљона. Штаб бригаде је тада ове своје батаљоне повукао на Превијанско брдо, да би затворио долину Лима и правац ка Беранама. Штаб дивизије имао је у то вријеме нека обавјештења да се и дио њемачких снага од Пештера упутио ка Беранама, а да би продужио ка Матешеву. Пошто је и штаб 7. бригаде имао неке сличне податке, главнина 7. бригаде се оријентисала да брани правац Равна Ријека-Беране.

Веті смо рекли да је непријатељ имао тек да одлучи да ли ће од Матешева кренути ка Колашину или Андријевици. Кренуо је ка Колашину, али је смишљеним дезинформацијама, користећи осјетљивост 3. дивизије према Беранама, донекле олакшао себи овај продор.

На одбрани правца према Мојковцу остао је само 2. батаљон 7. бригаде. Мада се на том правцу жестоко бранио, он није имао снаге да задржи Њемце, већ је 5. децембра поново напустио Мушин крш и повукао се на Ракиту и Пале, да брани Слијепач Мост. Иако ни ту није имао услова да се одбрани, Њемци ипак нијесу кренули ка Мојковцу, док не рашчисте ситуацију на свом лијевом боку. После веома тешких борби 5. и 6. децембра, које спадају у најжешће које је 7. бригада до тада имала, Њемци су овладали Градином, Ћафом и Превијанским брдом и ту линију одмах почели систематски да утврђују. У једном извјештају 3. дивизије тим поводом се каже: „Задатак колоне од Бијелог Поља био је спасавање њемачких трупа из Подгорице са ивице гроба, па је непријатељ био скоро луд у борби“. А 6. децембра 1944. Саво Бурић, командант 3. дивизије једним телеграмом је јавио штабу 2. корпуса: „Јучерашња борба на Градини била је врло тешка. Наши се тукли и на 4 метра близине“.¹⁶

Њемци су сад, у ствари, на овој новој линији утврђивали јако бочно обезбјеђење да би штитили комуникацију ка Мојковцу, све до извлачења снага 21. корпуса. Веті 7. децембра појачали су притисак на 2. батаљон 7. бригаде и 3. батаљон 5. бригаде, који је овамо пристигао и образовао лијево крило одбране. Ова два партизанска батаљона нијесу била у стању да задрже Њемце до пристизања дјелова 6. и 9. бригаде, са којима је требало да затворе правац ка Мојковцу. Стога је штаб 3. дивизије наредио да се 3. батаљон 5. бригаде пребаци

¹⁵

Према процјени штаба 7. бригаде чак 75 мртвих и велики број рањених (М. Ђуришић, н. д., 208, 209.

¹⁶

Зборник докумената III, 10, 145 и III, 8, 301.

на лијеву обалу Таре, а 2. батаљон 7. бригаде на Бјеласицу. Пошто је 3. батаљон 5. бригаде срушио мост на Тари, Њемци нијесу могли да пређу ријеку из покрета. Трећи батаљон се тада задржао у рејону Подбиигћа и Боровњачког крша (к. 1013), да би спречавао форсирање Таре.¹⁷

Дјелови њемачке 22. дивизије заузели су Мојковац 8. децембра. Тога дана је у рејон Подбишћа стигао и 2. батаљон 6. црногорске бригаде, па су наредних пет дана, два батаљона 6-те и један батаљон 5. бригаде спречавали Њемцима да форсирају Тару, што су ови у више махова покушавали да учине. Дванаестог децембра 3. батаљон 5. бригаде враћен је у састав своје бригаде југоисточно од Колашина. Њемци су и даље снажном ватром своје артиљерије тукли 2. батаљон 6. бригаде, а покушавали су пјешадијским дјеловима да одбаце 4. батаљон ове бригаде из рејона Прошћења. Четврти батаљон је ипак успио да задржи узвишење Градац.

По пристизању њемачких снага у Колашин 3. батаљон 6. бригаде водио је против њих тешке борбе око Бабљака, Маркова брда и Требаљева. Непријатељу је било неопходно да ослободи комуникацију за Мојковац. Због тога је, почев од 16. децембра упорно насртао на чете 3. батаљона. Прва три дана водио је борбе с промјењивом срећом, док, најзад, 19. децембра није успио да потисне батаљон до у висину села Бистрице, на одстојање са кога је сматрао безбједним даље повлачење својих снага.

Седамнаестог децембра су јаки дјелови 22. дивизије из Мојковца успјели да пређу Тару и са више праваца нападну 2. батаљон 6. бригаде код Подбишћа и Боровничког крша. Кад им је, послје дуже борбе, сјутрадан успјело да овај батаљон одбаце на положаје западно од Г. Штитарице, у рејону В. Препрана (к. 1124) и села Сјерогошта, повезали су се дјелови њемачких 297. и 22. дивизије.¹⁸ Послје великих напора и тешких губитака, нарочито 297. дивизије, ово је био предуслов да се остаци 21. брдског корпуса извуку из Црне Горе. То је, уједно био тренутак када су заштитнички дјелови овог корпуса могли да се повуку из рејона Подгорице.

Батаљони 6. бригаде су и даље нападали њемачке колоне, ометали њихове покрете и наносили им губитке.¹⁹

По спајању њемачких снага у рејону Сјерогошта, даљу одбрану према јединица 2. корпуса преузео је 91. армијски корпус, под чију команду је стављена 297. дивизија. Остале снаге 21. корпуса су се ужурбано повлачиле ка Бијелом Пољу и Пријепољу. Да би његове снаге биле тучене на што већој дужини, штаб

¹⁷ Р. Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, 379-394; Влаховић, Селић, н. д., 152-172, М. Ђуришић, н. д., 264-212.

¹⁸ Бем је, 18. децембра записао у свој Дневник: „Дивизија (297-М. Ђ.) је после 27-дневних борби на високим планинама, под најтежим временским и теренским приликама, отворила друм "отворено плаво" и данас у 12.30 часова ухватила везу са 22. пеш. див. 1. км северно од Сјерогошта".

¹⁹ Ананије Петровић, *Удар у њемачки бок код Колашина*, Саво Радовић, Од Обадовог бријега до Колашина, Ђорђије Радуновић, *Ворба на Градини*, Шеста бригада, 722-724, 697-702, 716-718; Р. Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, 379-390; Дневник 2. корпуса, биљешке за 5-20. децембар 1944.

2. ударног корпуса је наредио да се 6. бригада пребаци на десну обалу Таре, да би са сјевера нападала њемачке колоне на комуникацији Мојковац-Бијело Поље. Њене положаје западно од Колашина требало је да преузму два батаљона 1. бокелске бригаде. Први је извршио покрет 2. батаљон 6. бригаде, 21. децембра, а 1. и 3. су кренули 24. односно 25. децембра, по пристизању бокелских батаљона. Четврти је већ био на десној обали Таре.

Ако су на правцу Даниловград-Никшић, претходног мјесеца ови батаљони издржали најтеже борбе од формирања бригаде, па и међу најтежима које је у току рата водила нека партизанска јединица, и овај марш, преко високе, снијежне планине Сињајевине и дурмиторског краја, Ускока, Дробњака, Језера и Шаранаца, спада у најнапорније маршеве југословенских партизанских јединица уопште, а 6. бригаде посебно. Снеж је био до изнад кољена, међава повремено веома јака, а скоро једна трећина људства, тек пристигли Приморци, ненавикнути на овакве временске услове, а сем тога оскудно одјевени и убрзо, готово остали без обуће. Пред крај пута још ледена и дубока Тара без моста. У стрмом и врлетном кориту, на мјесту које сам назив карактерише - Ђавољим Лазима, поред села Шљиванско, јединице су се пребацивале помоћу импровизованог сплава и висећег моста, да би се преко Пренђана, Лупоглава (к. 1428) и Барица упутили југозападно од Шаховића.

Други батаљон, пошто је убрзаним маршем преко Бурења стигао у рејон Жаљево, Соколовица (к. 1073), оријентисао се према Лепенцу. Одмах по његовом пристизању, ноћу уочи 23. децембра, напала га је једна њемачко-четничка групаација, али је батаљон успио да је одбаци.²⁰ До 29. децембра није било нових сукоба. А тога дана извршен је јак притисак на њемачко-четничке положаје Жарка коса - Цер - Лепеничка коса. Непријатељ је сузбијен на Цер, одакле је одбио три напада 2. батаљона и успио да задржи ово узвишење на југоисточним падинама Бурења.

Остали батаљони, изузев 4, који је повремено ангажован са Граца, нијесу укључивани у борбу, иако је било предвиђено да се 3-ћи развије источно и у висину 2. батаљона. У ствари, већ 29. децембра, штаб 2. корпуса је одлучио да 6. бригаду оријентише преко Пљеваља ка долини Дрине и Фочи, да би разбила четничке снаге на том подручју.²¹ Положаје бригаде требало је да преузму дјелови 1. бокелске, али је покрет 6-те према Пљевљима почео 31. децембра, прије пристизања Бокелја.²²

²⁰

У Дневнику 2. корпуса за 23. децембар стоји: „VI црн. бригада разбила једну четничку колону од око 2000 бандита, која је од Мојковца покушала да се пробије преко Шаховића за Пљевља. Убијено 35 четника“.

²¹

У овом Дневнику за 30. децембар стоји: „Ради разбијања“ и уништења четничких банди у околини Фоче и у долини Дрине, пребачена је 6. црногорска бригада на ту просторију, са сектора Прошћење-Шаховићи“.

²²

Дневник 2. корпуса, дневници 2. и 3. батаљона б.бригаде; Н. Јовићевић, н. д., 703, 704, Р. Вукановић, 2. корпус, 321, 322; Саво Радовић, *Марш преко Сињавине и Дурмитора*, Шеста бригада, 730-735; А. Петровић, н. чл., 722, 724.

Деветнаестог децембра штаб 2. корпуса је одлучио да расформира партизанске одреде, пошто је ослобођена територија на којој су они дејствовали. Људство способно за борбене јединице упућено је бригаама и то: из Ловћенског одреда за Прву бригаду народне одбране, из Зетског и Комског одреда бригаама 3. дивизије, а из Никшићког и Дурмиторског одреда Приморској оперативној групи. Старије људство упућено је командама подручја, за партизанске страже и чете при тим командама. Тим командама је упућен и старЈешински кадар, да тамо сачека даљи распоред.

Послије ослобођења Подгорице, главнина 1. бокелске, 10. црногорске и два батаљона 9. бригаде наставили су гоњење непријатеља ка Биочу. Трећи батаљон 10. бригаде заузео је Вежешник 20. децембра, а затим, у садејству са 5. батаљоном и Доње Мрке. Тако је тога дана непријатељ принуђен да напусти Биоче, али је, по обичају, за собом порушио и мостове на Морачи. Тада су и преостала три батаљона 10. бригаде скинута с фронта, да би били упућени у Црмницу и Крајину, као посадне јединице, да очисте ове крајеве од заосталих непријатељевих дјелова. Тиме је ова бригада изузета из снага 2. корпуса ангажованих на гоњењу 21. и 91. њемачког корпуса ка Колашину и даље ка Дрини. За гоњење непријатељеве заштитнице ка Колашину образована је група од два батаљона 9-те и једног батаљона 1. бокелске бригаде. Преостала два батаљона 1. бокелске (1. и 2) упућени су ка Црквини и Липову, да смијене дјелове 6. бригаде.

На тај начин, дуж непријатељевих колона ангажоване су пристигла 6. дивизија албанске НОВ и 3. црногорска дивизија источно од пута Биоче-Бијело Поље, прва од Лијеве Ријеке до Матешева, а друга од Матешева до Бијело Поља. Даље на сјевер, дуж комуникације ка Бродареву и Пријеполу, налазиле су се 22. српска, 5. албанска и дјелови 37. санџачке дивизије. Западно од овог пута налазиле су се бригаде Приморске оперативне групе. Стално нападајући непријатеља ове јединице су ломиле снагу 21. брдског и 91. армијског корпуса. Дуж ове комуникације наравно, рачунајући и њен дио од Подгорице до Матешева, непријатељу је уништена цјелокупна тешка техника. Њемци су дијелом сами уништили или напустили возила, како због разрушених путева тако и због помањкања горива. А партизанске јединице, подржаване сопственом и савезничком авијацијом, њемачкој пјешадији су наносиле велике губитке.²⁴

Први и 2. батаљон 1. бокелске бригаде пристигли су у Липово 23. децембра. Трећи батаљон, пак, на лијевом крилу батаљона 9. бригаде, тога дана стигао

²³

Зборник докумената, III, 8, 327.

²⁴

Р. Вукановић, 2. корпус, 322.

У својој књизи *Ратни пут* 3. дивизије исти аутор наводи да је, по нашим подацима, при том повлачењу испред 3. дивизије било 2.600 до 2.700 мртвих, више од толико рањених и 340 заробљених Њемаца, четника и талијанских фашиста. Заплијењена су 22 топа, 7 митраљеза, 20 пушкомитраљеза, 15 машинки, око 400 пушака и већа количина муниције⁹. На цести је остало око 1.000 неисправних и исправних возила. Ако би се томе додали губици на секторима осталих јединица, те бројке би биле знатно веће, што, наравно не сматрамо реалним. По мајору Бему, пак, губици 297. и 181. дивизије износили су 225 мртвих, 691 рањен и 88 несталих. Али ни он не рачуна губитке осталих јединица које су се повлачиле са 21. корпусом, као ни губитке четника и Талијана (*Ратни пут* 3. дивизије, 400, 401).

је до Пелева Бријега, потискујући њемачку заштитницу. Од 23. до 27. децембра 1. и 2. батаљон су у више махова нападали њемачке побочнице у рејону Колашина, на Градини, Дријенку, Бабиној греди (2-ги) и ка Лому и пилани Бошковића. Трећи батаљон је, са батаљонима 9. бригаде избио у Лијеву Ријеку 25. децембра. Сва три батаљона ове групе су, сјутрадан, предузели напад у намјери да одјсеку дио непријате/Беве заштитнице у рејону Пајкова Вира. Међутим, иако је напад био доста снажан, и непријатељ у њему претрпио губитке, колона није пресјечена. Сличан напад требало је 29. децембра да се изведе на Матешево, али је непријатељ ово мјесто напустио прије него што је напад требало да почне.²⁵ Пред вече, 29. децембра, Њемци су напустили и Колашин, претходно порушивши мост на Тари. У наставку дејстава, главнина 3. дивизије (5. и 9. бригада) задржана је у рејону Колашина. Гоњење непријатеља преузела је 7. омладинска бригада, која је 1. јануара 1945. ослободила Мојковац, а три дана касније Бијело Поље.

Двадесет деветог децембра главнина 1. бокелске бригаде прикупила се у рејону Липова, да би преко Сињајевине, Боана, Језера и Шаранаца стигала на Тару, а онда, преко Ђурђевића Таре, гдје је пристигла тек 7. јануара 1945. године, продужила за Шаховиће и Павино Поље. Ако је за 6. бригаду, чија је само трећина људства била из Приморја, марш овим тереном био онако напоран и тежак, за 1. бокелску бригаду био је још тежи, с обзиром на то да је њено људство скоро искључиво било из Приморја ненавикло на овакав терен, снијег и хладноћу. Многи њени борци су на том маршу промрзли и онеспособљени за даљи покрет.²⁶ Њена комора и тешко наоружање пребачени су преко Таре импровизованим сплавовима, направљеним од бензинских буради и дасака, а људство у „покретној корпи“ на челичној жици, затегнутој у литицама високо изнад речног тока.

Како више није било потребе да се бригада ангажује ка Лепенцу и Бијелом Пољу, Већ ослобођеном, 8. јануара бригада је добила задатак да смијени дјелове 3. санџачке бригаде према непријатељевим дјеловима који су штитили Пријепоље, са линије Камена гора - Јабука. Када је извршила ову смјену, 1. бригада је 9. јануара прешла у напад, одбацила непријатеља и гонила га ка Пријепољу. Ноћу уочи 10. јануара непријатељ је напустио и Пријепоље, а у град су ушли дјелови 1. бокелске и 3. санџачке бригаде.²⁷

У рејону Пријепоља бригада се задржала сљедећих пет дана. Петнаестог јануара добила је задатак да се пребаци у Васојевиће. Дијелом преко Бродарева и Бијелог Поља, а дијелом преко Шаховића и Равне Ријеке бригада је извршила овај покрет и размјестила се: 2. батаљон 'у Бијелом Пољу, да би се 26. јануара пребацио преко Берана и Андријевице у Плав и Гусиње; 3. батаљон у Беранама, а 1-ви у Андријевици. Крајем јануара се и 1. батаљон помјерио у Плав и Гусиње.

²⁵ Н. Јовићевић, н. д., 707, 708.

²⁶ Исто; Р. Вукановић, „Ратни пут 3. дивизије, 395-397; Д. Живковић, *Прва бокелска*, 205-207; Влаховић, Селић, н. д., 175-179; Ђуришић, н. д., 215, 216.

²⁷ Исто, Жарко Видовић, *Трећа пролетерска санџачка бригада*, Бгд., 1972, 334.

Јединице су на овој просторији организовале патролну и извиђачку службу и обуку људства. Штаб бригаде смјестио се у Беранама.²⁸

Послије пораза њемачких и четничких снага у новембру, у Боки Которској, старој Црној Гори и, нарочито, на правцу Даниловград-Никшић, Павле Ђуришић је морао да се повлачи из Црне Горе заједно с Њемцима. Било је, додуше, предлога за покрет преко Албаније, ка Енглезима у Грчкој, на чему су нарочито инсистирали стари, Саво Вулетић и Васо Анђушић, или у Словенију, ка Недићу, Љотићу и Српском добровољачком корпусу и четницима попа Ђујића, што је упорно заговарао Ратко Парезанин, али је већина била за повлачење за Босну, ка српским четницима, нарочито послје наговјештаја Драже Михаиловића да би те снаге којима би руководио генерал Мирослав Трифуновић, могле да наставе борбу под савезничком командом. Ту већину су у ствари сачињавали интелектуалци који су окруживали Павла и чије је мишљење он уважавао.²⁹

Њемци су црногорским четницима олакшали повлачење тиме што су 50 њихових тешких рањеника авионима пребацили за Загреб и Беч. То су урадили пошто их је Ратко Парезанин увјерио да ће тако бити ослобођено око 800 носилаца рањеника за помоћ њемачким трупама. Тако је око 7.000 до 8.000 војника и неколико хиљада чланова њихових породица, које је Павле узалуд покушавао да одврати од овог пута, кренуло, 8. децембра, из Подгорице ка Санџаку, у тешку неизвјесност. „Повлачење из Подгорице, па целим путем до границе Босне много је више личило на погребну поворку претучених и на смрт осуђених људи, жена и деце, него на покрет бораца и свесног живог народа“, писао је Павлов сапутник Ратко Парезанин.³⁰

Двадесетог децембра Павле Ђуришић је јавио Захарију Остојићу да је стигао на планину Цер, сјеверно од Мојковца и гледа на коју ће страну. Партизани покушавају да му онемогуће повлачење. Авиони га бомбардују и бацају летке с порукама да се четници враћају кућама.³¹

28

Д. Живковић, *Прва бокелска*, 207.

29

Овдје ваља подсетити на Парезанинова тачна запажања да је Павле Ђуришић „високо надрастао своје другове по професији; али и поред свих врлина и јунаштва - он није био политичка личност“ (Р. Парезанин, н. д., 66). Грађанске политичаре око себе Павле је називао „моји интелектуалци“. Они су избјегавали контакте са Њемцима, а за политичке одлуке које је по њиховим сугестијама доносио Павле је сам преузимао одговорност. С Њемцима, пак, он је без зазора јавно одржавао контакте, иако их није много волио.

Парезанин даље наводи како је Павле одлучио да са својима крене кад Њемци отпочну повлачење. Да иде, мало уз њемачку војску, „мало испред или иза ње, неко друмом неко поред друма...“ јер без њемачке војске овај пут би био скопчан с великим жртвама, а био би „вероватно чак и неизводљив“ (исто, 80). Њемце је, преко Парезанина, увјеравао да његови војници неће ићи цестом - „већ с обе стране пута, по бреговима и брдима и тако ће с обе стране заштићивати пут којим ће се немачка војска повлачити“ (Исто, 84.).

30

Р. Парезанин, н. д., 73. Парезанин наводи како су му говорили да се са Павлом повлачи „до петнаест хиљада душа, што под оружјем, што без оружја“ (исто, 114). Р. Пајовић, међутим, наводи 7.000 војника и 3.000 чланова њихових породица (Р. Пајовић, н. д., 524); Бранислав Ковачевић, у књизи *Од Везировог до Зиданог Моста*, трагична судбина црногорских четника у завршној фази рата 1944-1945, Београд, 1993, каже: „Противрјечни извори говоре да је Ђуришић имао око 7.000 до 12.000 наоружаних војника и око 3.000 до 6.000 жена, дјеце и старијих особа и рањеника“ (51). Ковачевић даље, наводи, да је Павле узалуд покушавао да спријечи повлачење народа. Тражио је да се повлаче само они којима од партизана пријети „сигурна смрт“ (52).

14

Зборник докумената, XIV, 4, 137, депеша бр. 1133.

Многи су тих дана стварно напуштали његове јединице и прикључивали се партизанима.

Разочаран, Павле је поднио оставку, а своју дужност предао мајору Блажу Гојнићу. Неупућен у планове своје Врховне команде, Гојнић је тражио упутства за рад, напомињући да Павле јесте болестан и изнурен, али би могао командовати с коња. Захарије Остојић је ово обавештење примио са запрепашћењем. Упозорио је Павла како кикако не може да схвати да он (Павле) у овој ситуацији неће да буде „са војском и народом”.³² На ово упозорење и на наваљивање чланова свога штаба, Павле је наставио да врши своју дужност. Остојића је извјестио да се на овај корак није одлучио због болести или каквог сличног разлога у знак протеста због става Врховне команде према њему. „Хоку да јој докажем да ми није стало до положаја”, нагласио је. Извјештавајући да је стигао до Пријепоља, на путу за Прибој и Рудо, наговјестио је да ће „око Б. Брда” да нападне Њемце. Истовремено је предлагао да и србијански и босански четници разоружају Њемце у Горажду.³³

Ако је вијест о Павловом повратку на дужност примио с олакшањем, Остојић је поново и још више, био згранут Павловом намјером да нападне Њемце. „Ако нападнеш 11 (тј. Њемце - М. Ђ.) бићеш усамљен и нападнут од црвених из Србије и Санџака без могућности извлачења. Тај напад би био авантура са недогледним последицама за целу нашу ствар”, просто је завапио Остојић и Павла „братски” молио да од тог напада одустане и своје људство и народ чува и повуче ка Дрини.³⁴ Павле је и ову молбу прихватио и продужио ка Дрини - у даљу неизвјесност.

Пробој на новом правцу Њемци су почели под знатно повољнијим околностима него онај ка Никшићу. Код Подгорице су, наиме, већ били прикупљени сви дијелови 21. брдског армијског корпуса а пробој је повјерен 297. дивизији, која у непосредно претходним борбама није била ангажована, па према томе ни заморена. Корпус је и иначе био снабдјевен борбеним и другим потребама на дуже вријеме. Обезбједио је и помоћ знатних четничких снага, како око израде моста на Морачи, тако и за борбену подршку.

Сем тога, од почетка је била боље ријешена подршка из дубине, на правцу повлачења. Док је помоћ из Мостара ка Никшићу стално била неизвјесна и, у ствари, потпуно изостала, овдје је категорично постављен задатак 91. армијском корпусу да једном дивизијом помогне извлачење 21. корпуса, коме је пријетило уништење. На овај задатак је убрзо послата 22. пољска дивизија, чија је помоћ 21. корпусу била одлучујућа. Она не само да је омела 7. омладинску бригаду да се не ангажује у спречавању повлачења снага од Подгорице, него је ту бригаду, која је била вишеструко малобројнија, довела у врло тежак положај.

³² Исто, 133, од 23. децембра 1944.

³³ Исто, 137, депеша бр. 1188, од 26. децембра 1944.

³⁴ Исто, 133, депеша бр. 616. Почетком јануара 1945. године Остојић се код Чајнича срио са Павлом и јавио „Винстону” (?) да Павле има „око 8.000 одличних бораца, доброг морала и наоружања” (исто, депеша бр. 620).

Тиме је, уједно, и позадина снага 3. дивизије, а дијелом и ПОГ-а, ангажованих у одбрани правца ка Колашину, била озбиљно угрожена.

С друге стране, снаге 3. дивизије биле су развучене од Подгорице до Рожаја и Дуге Пољане. Чак је било предвиђено да се и 5. пролетерска бригада, једина јединица на сјеверним прилазима Подгорице, пребаци на правац Даниловграда.

Због свега тога први кораци око пробоја на новом правцу донијели су Њемцима знатну предност. Штаб 3. дивизије, додуше, брзо је реаговао, али у први мах отпор је организовао сувише развученим снагама, на штету одбране тежишног правца, у захвату комуникације. Постепено је отклањана та почетна слабост, јачане су снаге на тежишту, али не у мјери којом је непријатељ јачао своје снаге на том правцу. Сем тога, непријатељ је овдје био знатно еластичнији него на правцу Никшића. Располажући бројним јединицама он је у више махова мијењао јединице у првој линији, тако да је сваку етапу пробоја почињао свјежим дјеловима, насупрот партизанским јединицама, које нијесу имале такве могућности.

Снаге 2. ударног корпуса овдје нијесу имале ефикасне артиљеријске подршке. Главне артиљеријске јединице корпуса задржане су код Подгорице, јер није било могућности да се на овој правац пребаце. Помоћ авијације, партизанске и савезничке, била је, напротив, врло издашна и ефикасна.

С обзиром на велика преимућства непријатеља, сугестија Врховног штаба штабу 2. корпуса да по паду Вјетарника обустави фронталну одбрану, била је правовремена и умјесна. Јединице су оријетнисане на бочне ударе, којима је, уз помоћ авијације, непријатељу уништена техника и избачено му из строја много људства. Као резултат тога отпора измијењена је одлука о ангажовању 21. корпуса код Мостара, а и на нови задатак око Горажда и низводно на Дрини, овај корпус је стигао са закашњењем и знатно ослабљен, што рјечито говори о великом успјеху којег су јединице 2. ударног корпуса НОВЈ постигле у завршним борбама за ослобађање Црне Горе.